

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ ИШТЕР
МИНИСТРЛИГИНИН К. ДИКАМБАЕВ атындагы
ДИПЛОМАТИЯЛЫК АКАДЕМИЯСЫ**

Б. ЕЛЬЦИН атындагы КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Д 07.22.659 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 342.8 (575.2) (043.03)

БАРПИЕВ ШЕРИБЕК АМАНОВИЧ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ШАЙЛОО ТУТУМУНУН
ЭВОЛЮЦИЯСЫ: САЯСИЙ ТАЛДОО**

23.00.02 – саясий институттар, процесстер жана технологиялар

Саясий илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2024

Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунда Саясий изилдөөлөр жана экспертиза бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчи: Жоробеков Жолборс Жоробекович

(Фамилиясы, атасынын аты

саясат таануу илимдеринин доктору, профессор, КР УИА Мамлекет жана укук институтунун Мамлекеттик жана муниципалдык башкарууну изилдөөлөр жана экспертиза бөлүмүнүн башкы илимий кызматкери

илимий даражасы, илимий наамы, иштеген жери, кызматы)

Расмий оппоненттери: _____

Фамилиясы, аты, атасынын аты

илимий даражасы, илимий наамы,

иштеген жери, кызматы)

Фамилия, имя, отчество

ученая степень, ученое звание,

место работы, должность)

Фамилия, имя, отчество

ученая степень, ученое звание,

место работы, должность)

Жетектөөчү мекеме: _____

(аталышы, түзүмдүк бөлүм, почта дареги)

Диссертацияны коргоо _____ Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер
(күнү, убактысы)

министрлигинин К. Дикамбаев атындагы Дипломатиялык академиясы жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу Д 07.22.659 саясий илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720040. Бишкек шаары, Эркиндик бул. 36. Идентификациалык коду zoom-webinar диссертациясын коргоонун онлайн трансляциясы _____.

Диссертация менен диссертациялык кеңеш түзүлгөн уюмдардын китепканаларынан жана веб-сайттан таанышууга болот. <http://dipacademy.kg> Автореферат жөнөтүлдү _____

(датасы)

**Диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы,
т.и.к., профессор**

Джоробекова А.Э.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Шайлоо тутуму постсоветтик Кыргызстандагы саясатчылардын ишмердүүлүгүнүн негизги багыттарынын бири бойдон калууда. Саясий уюмдардын жана жергиликтүү жамааттардын басымдуу көпчүлүгүнүн саясий турмушунун негизин түзгөн бул тармак социалдык жана маданий жактан да кем эмес мааниге ээ. XX-кылымдын башында Кокон хандыгынан кийин кыргыз эли жаңы шайлоо тартибине масштабдуу өтүүгө байланыштуу олуттуу сыноолорго туш болушкан. Советтик курулуштун алгачкы он жылдыктарындагы карама-каршылыктарды басып алуу кыйын болгон, шайлоочулардын акыл-эсинде психологиялык жактан бузулуу мезгили орун алган. Саясий турмушта республиканын чегинен тышкары жактарга качып кеткен учурлар кездешкен.

СССРдин кулашы бардык союздук республикаларда саясий кризис менен коштолуп, кийинчерээк коомдогу айрым бир баш аламандыктардын көрүнүштөрүнө айланган. Эгемендүү мамлекет куруунун жолун жолдогон Кыргыз ССРнин Жогорку Советинин 12-чакырылышынын депутаттары эгемендүүлүккө карай алгачкы кадамдарын парламенттик башкаруу формасында башташкан. Дал ушул өткөөл мезгилде советтик тоталитардык-авторитардык режимдин кыйрашына олуттуу салым кошкон "легендарлуу парламент" эгемендүүлүктүн жана демократиялык түзүлүштүн саясий, укуктук жана экономикалык негизи болуп калган бир катар маанилүү ченемдик укуктук актыларды кабыл алган. Депутаттар эгемендүү мамлекетте жаңы парламенттик шайлоого даярданып жатышкан, бирок шайлоо процесси боюнча адистердин жетишсиздиги сезилип, көпчүлүк шайлоону уюштуруу жана өткөрүү боюнча жоопкерчиликти алуудан чочулашкан. Албетте, ошол жылдардагы системалуу экономикалык каатчылык, жалпысынан техниканын жана камсыздоонун жоктугу да таасирин тийгизди. Маалыматтык технологиялардын тез өнүгүшү менен санариптештирүү жана ааламдашуу шартында шайлоо тутуму жаңы заманбап деңгээлге чыкты. Азыркы замандын суроо-талаптарын эске алганда, таза шайлоо өлкөгө жана элге бардык жагынан чоң пайда алып келээри кыргыз коомчулугуна түшүнүктүү эле. Кыргыздарда буга чейин ийгиликтүү ишке ашырган шайлоо тутумун өнүктүрүү эң артыкчылыктуу багыттардын бири болушу керек деген көз караш орун алган.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен, Кыргыз Республикасындагы шайлоо тутумун трансформациялоо илим изилдөө үчүн өзгөчө актуалдуу экенин белгилей кетүү керек. Ал арада бул маселе укуктук аспектиде изилденип, саясат таануу үчүн ал өтө алсыз, фрагменттүү, анын айрым жактарын гана камтыган. Өзүбүздүн талаа материалдарынын жана бир катар башка булактардын негизинде жазылган сунуш кылынган диссертациялык иш бул боштукту белгилүү бир деңгээлде толтурат, бирок кээ бир маселелер анын алкагынан тышкары калган, анткени бир диссертациялык изилдөөдө бардык аспектилерди камтууга иш жүзүндө мүмкүн эмес.

Диссертациянын темасынын илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы жеке демилге болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты. Экономикалык, социалдык-маданий жактан кайра куруулардын мүнөзүн жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо менен Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин мисалында заманбап шайлоо тутумун изилдөө ушул диссертациянын максаты болуп саналат.

Бул максатка жетүү үчүн, төмөндөгү изилдөө милдеттери коюлду:

- салттуу тартип менен катар шайлоо тутумунун жаңы формалары пайда болгон шайлоо системасынын түзүлүшүнө мүнөздөмө берүү;
- уюмдардын жана жамааттардын саясий турмушунда шайлоо тутумунун ордун аныктоо;
- өткөөл мезгилдин шарттарында шайлоо процессинин мүнөздүү белгилерин аныктоо;
- кыргызстандыктардын турмушундагы шайлоонун саясий маанисинин жана ролунун даражасын көрсөтүү;
- саясий өзгөрүүлөргө байланыштуу коомдун социалдык түзүлүшүндө болуп жаткан процесстерди ачып көрсөтүү;
- гендердик теңчиликке жана ден соолугунан мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга таасир этүүчү факторлорду, ошондой эле шайлоону уюштуруучу мүнөзүн аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы. Бул диссертациялык иштин алкагында биринчи жолу азыркы Кыргызстандын шайлоо тутумунун эволюциясынын өзгөчөлүктөрүн комплекстүү изилдөөгө аракет жасалууда. Азыркы шайлоо тутумунун ар кандай аспектилерин саясат таануучулардын, тарыхчылардын жана юристтердин ар тараптуу изилдөө объектисине айлана элек. Бул боштукту толтурууну саясий уюмдарды жана азыркы саясатчыларды изилдөөнүн жаңы кадамы катары кароо керек. Ар түрдүү булактардын кеңири чөйрөсү анын ичинде: статистикалык маалыматтар, эл аралык уюмдардын жана мамлекеттик органдардын отчеттору, массалык маалымат каражаттарынын билдирүүлөрү, журналисттердин жана блогерлердин, ошондой эле саясий эксперттердин пикирлерин камтыган түрдүү булактардын кеңири спектри жалпыланган жана илимий жүгүртүүгө киргизилген. Постсоветтик мезгилде шайлоо тутумунда болуп жаткан кайра куруулардын реалдуу картинасы көрсөтүлдү. Кыргыз элинин рыноктук демократиялык шартка өтүшүнүн өзгөчөлүктөрү ачылды. Диссертациянын алкагында жаңы менен салттуулуктун катышы, шайлоочулардын жаңы шарттарга ыңгайлашуусу, жашоо чөйрөсүн өнүктүрүү, башкалардын арасында глобалдык факторлордун таасири менен байланышкан бир топ суроолорго жооптор табылды жана саясий климаттын өзгөрүүсү сезиле баштады.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Биринчи кезекте шайлоо тутумунун проблемаларын заманбап илимдин позициясынан талдоодон жана мурда изилденген маселелерди жана аларды чечүүнүн жолдорун толуктоодон турат.

Бул диссертациянын *практикалык жыйынтыктары жана натыйжалары* Борбордук жана региондук Мамлекеттик органдар үчүн, биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын (БШК) кызматкерлери, атайын кызматтын кызматкерлерине, өлкөдө ачык-айкын жана таза шайлоону камсыз кылуу үчүн тигил же бул формада шайлоо процессине катышкан укук коргоо министрликтерине, ведомстволорго, агенттиктерге жана кызматкерлерге, администрациялардын жетекчилерине пайдалуу болушу мүмкүн жана методикалык материал катары кызмат кылат.

Мындан тышкары Кыргыз Республикасындагы жана башка жакынкы жана алыскы чет мамлекеттердеги жогорку окуу жайларында саясат таануу сабагы боюнча атайын курстарды өткөрүү, кафедраларда лекцияларды окуу, илимий-практикалык конференцияларды, тегерек столдорду, семинарларды өткөрүү, окуу жайлары, ошондой эле жалпысынан шайлоо тутумуна кызыккан бардык жарандар колдонууга болот. Изилдөөнүн кээ бир жыйынтыктары даректүү тасмаларды, видеолорду жана видеосабактарды тартууда пайдалуу болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Республикабыздын аймактарында жана жалпы өлкөдө шайлоо түшүнүгү коррупцияны чагылдырып, акча табуунун жолдорунун бири жашоо образын жана жашоону камсыз кылуу ыкмасын аныктоону улантууда. Өткөөл мезгилдеги саясатчылардын башкы максаты жана негизги саясий көйгөйү – бул парламенттик шайлоодогу жеңишке жетүү.

2. Кыргыз Республикасынын көптөгөн заманбап саясатчылары жана Жогорку Кеңешинин депутаттары заманбап шайлоо технологиялары менен шайлоого олуттуу маани берип, ошол эле учурда айыл чарба, бизнес, мал чарбачылык жана ар кандай кызматтарды көрсөтүү менен алектенип жүрүшүүдө.

3. Советтер Союзунун кулашы менен мамлекеттик менчикти менчиктештирүү башталып, колхоздор менен совхоздор жоюлуп, андан кийин өзгөчө элет шайлоочуларынын кээ бир катмарын келечек перспективаларга кооптонуу сезимин баштан кечирүүгө аргасыз кылды. Бул негизинен менчиктин өзгөрүшүнүн шартында кезектеги парламенттик шайлоону уюштурууга жана өткөрүүгө моралдык-психологиялык даяр эместиктен келип чыккан, анткени алар КПССтин жетекчилигинин буйругу боюнча жашап, шайлоо өткөрүүгө көнүшкөн жана Совет мамлекети тарабынан берилген социалдык кепилдиктен пайдаланышкан.

4. Шайлоолор биздин коомубуздун турмушунда өтө зор социалдык-маданий жана саясий мааниге ээ болуп келе жатат. Ушуга байланыштуу Кыргызстандын эгемендүүлүк доорунда жаңы саясатчылардын-депутаттардын келиши же пайда болушу элдин этникалык саясий маданиятын сактоонун маанилүү фактору болуп саналат.

5. Бай саясатчылар жалданма интернет-блогерлердин, фейк фермалардын, пиарчылардын, журналисттердин жана башка активисттердин кызматынан пайдалана башташты.

6. Азыркы саясатчылардын үй-бүлөсүндө салт-санаалардын уландысы салыштырмалуу туруктуу, атадан балага, агадан иниге, күйөөдөн аялга ж.б.у.с. Үй-бүлөнүн структуралык жана сандык курамы сезондук саясий таасирдин астында өзгөрүшү мүмкүн.

Издөнүүчүнүн жеке салымы.

1. Постсоветтик кайра түзүүлөрдүн шартында шайлоо тутумунун коомдук-саясий, саясий-укуктук, экономикалык жана тарыхый аспектилерине тиешелүү булактардын кеңири спектри чогултулган жана талданган (мыйзамдар жана башка ченемдик укуктук актылар, ЖМКнын материалдары, статистикалык маалыматтар, отчеттор, эл аралык жана өкмөттүк эмес уюмдардын отчеттору, илимий басылмалар).

2. Саясат таануу жана тарых боюнча эмгектерди даярдоодо пайдалуу болушу мүмкүн болгон негизги тыянактарды жана корутундуларды көрсөтүү менен азыркы шайлоо тутумунун маселелери боюнча илимий адабияттардын кеңири спектрине деталдуу баяндама жасалган.

3. Эгемендүүлүк шартында Кыргызстандын калкынын рыноктук демократиялык шарттарга өтүшүнүн мүнөзүн жана өзгөчөлүгүн ачууга аракет жасалды.

4. Шайлоо процессинин адистерин да, жалпысынан шайлоочуларды да заманбап демократиялык чакырыктар талап кылган шарттарга ыңгайлаштыруу стратегиясын тандоо боюнча эмпирикалык маалыматтар баяндалган.

5. Шайлоо өнөктүгүндө саясий партиялардын талаш-тартыштарынын себептери ачыкталды.

6. Изилдөөнүн жыйынтыгында салттуу коомдук мамилелердин бүгүнкү күндө да маанисин жоготпогон айрым элементтеринин туруктуулук даражасы көргөзүлгөн.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары жана жоболору уюштурулган илимий-практикалык конференцияларда илимий баяндамаларда талкуланды.

1. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Саясий илимдерди изилдөө жана экспертиза борборунда, 2021-жылдын 04-октябрында Кыргыз Республикасындагы 2020-жылдагы октябрь окуяларына арналган “2020-жылдын октябрь айы: өбөлгөлөр жана факторлор” темасында.

2. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Саясий илимдерди изилдөө жана экспертиза борбору, 2021-жылдын 23-октябрында Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүгүнүн 30 жылдыгына арналган “Постсоветтик мамлекеттердеги бийликтин жаңы геосаясий трансформациясы” деген темада.

3. Эл аралык «Ала-Тоо» университетинде 2022-жылдын 22-апрелинде профессор, философия илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген ишмери М. М. Эдилованын 70 жылдыгына арналган «Гендер философиясы: теория жана практика» аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференцияда.

Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунда талкууланып, коомдук коргоого сунушталган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу.

Диссертациянын негизги илимий натыйжалары диссертациянын темасына ылайык рецензияланган илимий басылмалардын тизмесине кирген. 10 илимий мезгилдүү басылмаларда диссертацияны жана авторефератты даярдоо боюнча Нускамага ылайык жарык көргөн. Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын Президиумунун 2018-жылдын 27-декабрындагы No 191 Токтому), Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын Президиумунун 2018-жылдын 28-июнундагы № 112 Токтомунун негизинде.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Өздүбүздүн алдыга коюлган максаттар жана милдеттердин негизинде, кандидаттык жана докторлук диссертациялар үчүн Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын диссертациясын жана авторефератын даярдоо боюнча колдонуудагы Нускаманын талаптары менен шартталган. Диссертация кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, жети абзацтан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Диссертациянын толук көлөмү 139 бетти түзөт (библиографияны жана тиркемелерди кошпогондо).

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү теманын актуалдуулугун негиздейт, анын иштелип чыгуу даражасын аныктайт, диссертациянын максаттарын жана милдеттерин формулировкалайт, анын методологиялык негиздерин, илимий жаңылыгын, теориялык жана практикалык маанисин ачып берет, коргоого сунушталган негизги жоболорду калыпка салат, апробациялоо жөнүндө маалымат берет жана изилдөө жыйынтыктарын жарыялайт.

Биринчи главасы «Шайлоо системасы боюнча булактарды изилдөөнүн теориялык негиздери» эки параграфтан турат.

Биринчи параграфта “Шайлоо тутумунун көйгөйлөрүн изилдөө даражасы” XX-кылымдын акыркы жыйырма жылындагы шайлоо тутуму каралып, дээрлик ошол эле мезгилде XXI-кылымда ар кандай дисциплиналардын: юридика, социология, саясат тануу адистеринин изилдөө объектисине айланган.

Постсоветтик мезгилдеги шайлоо тутумунун ар кандай көйгөйлөрү башка адистердин да көңүлүн бурган, бирок жетишсиз деңгээлде. Белгилей кетсек, шайлоо тутуму боюнча алгачкы илимий эмгектердин олуттуу бөлүгү чет тилдерде гана жарык көргөн.

2000-жылдарга чейинки басылмалар айрым өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт.

Биринчиден, Советтер Союзу тарагандан кийинки биринчи он жылдыкта жарык көргөн айрым эмгектер кайра куруу жылдарында башталган изилдөөлөрдүн натыйжасы болгон.

Экинчиден, аларда совет доорунан калган жетишкендиктер да, орун алган көйгөйлөр да чагылдырылган.

Үчүнчүдөн, аларда Кыргызстандагы шайлоо тутумун реформалоо маселеси боюнча автордун айрым көз караштары камтылган.

Профессор А.Я. Вышинский шайлоону уюштуруу жана өткөрүү үчүн бүткүл өлкөдө шайлоо комиссиялары түзүлгөндүгүн жазган. Алар мамлекеттик органдардын бирдиктүү тутумун түзүп, эмгек коллективдеринин жана коомчулуктун өкүлдөрүнөн турган. СССРдин шайлоо комиссияларынын тутумунун жогорку звеносу Борбордук шайлоо комиссиясы (БШК) болгон. Анын курамында коомдук уюмдардын өкүлдөрү кирген. БШК он эки катардагы мүчөдөн, төрагадан, анын орун басарынан жана катчыдан түзүлөт. Борбордук шайлоо комиссиясынын курамы шайлоолор жөнүндөгү жобого ылайык шайлоо күнү жарыяланган менен бир эле мезгилде СССР Жогорку Советинин Президиуму тарабынан милдеттүү түрдө бекитилет. БШКнын ыйгарым укуктары мыйзам чыгаруучу тарабынан толук белгиленген: шайлоону өткөрүүдө шайлоо мыйзамдарынын сакталышын көзөмөлдөө, шайланган депутаттарды каттоо, шайлоо процессине тиешелүү документтердин формасын белгилөө. Борбордук шайлоо комиссиясынын компетенциясына төмөнкү шайлоо комиссияларынын мыйзамсыз аракеттерине жарандардын арыздарын кароо да кирген [Вышинский, А. Я. Избирательный закон РСФСР. – М.: Юрид. изд-во, 1938. – 47 с.].

В. Большаков, И. Евланов жана С. Иманбаевдердин илимий эмгектери, Кыргызстандын совет мезгилиндеги шайлоо тутумуна түздөн түз арналган. Авторлор 1936-жылы Кыргызстан, Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы — СССРдин курамындагы 15-чи толук кандуу союздук республиканын бири болгондугун белгилешет. Кыргызстандын 1937-жылдагы Конституциясы боюнча 1938-1994-жж. парламенттин ыйгарым укуктарын Кыргыз ССРинин Жогорку Совети аткарат. Жогоруда айтылгандардын негизинде 1938-жылдын 24-июнунда өлкөдө мамлекеттик бийликтин жогорку мыйзам чыгаруу органына – Кыргыз ССР Жогорку Советине биринчи жалпы элдик шайлоо болуп өткөн. Андан кийин 284 депутат шайланган эле. Биринчи сессия 1938-жылдын 18-июлунда өткөн, бирок Улуу Ата Мекендик согуштун башталышына байланыштуу Жогорку Кеңештин экинчи чакырылышына шайлоо тогуз жылдан кийин гана өткөн, б.а. 1947-жылынын, 16-февралында [Избирательное законодательство Кыргызской Республики. С. В. Большаков, И. А. Евланов, С. И. Иманбаев и др.]. – Бишкек: Турар, 2001. – 140 с.].

Жогорку Кеңештин экс-спикери З. Курманов Кыргызстандагы парламентаризм сыяктуу бир катар эмгектерин шайлоо тутумун кароого арнаган. Биринчи тажрыйба [Курманов, З. Парламентаризм в Кыргызстане. Первый опыт. З. Курманов, Т. И. Жакупова. – Бишкек: Полиглот, 1998. – 206 с.].

Кыргызстандагы шайлоо тутумунун көйгөйлүү проблемаларын тарыхчы А. Акунов изилдеген. Анын диссертациясы өлкөнүн шайлоо

тутумуна түздөн-түз байланышын толуктаган, анда саясий партиялардын ээлеген өзгөчө ордун сүрөттөгөн.

Ошентип, жүргүзүлгөн илимий-изилдөө иштерине карабастан шайлоо тутуму боюнча илимий адабияттарда дагы жетиштүү чагылдырылбаган көптөгөн маселелер бар.

Экинчи параграфта «2000-2022-жылдары шайлоо системасы боюнча жарыяланган эмгектерге сереп» салынып, Кыргызстанда шайлоо тутумунун пайда болушунун жана өнүгүшүнүн өбөлгөлөрү талдоого алынган. Белгилүү Кыргыз жазуучусу Ч. Айтматов постсоветтик мезгилдеги шайлоо тутуму чөйрөсүндө болуп жаткан процесстердин орун алган көйгөйлөрүн жана өзгөчөлүктөрүн туура түшүнүү үчүн 70-80-жылдардагы кризистик тенденцияларды талдоо зарыл деп эсептеген.

Кийинчерээк «Слово Кыргызстана» деген гезитке «Экстренный переворот» деген макала жарыяланган. Ал макалада 2005-жылдын март айында болгон жоогазын революциясынын себептерин баяндаган. Автор суроолорду көтөрүп, бийликтин божомолун билдирген, анын натыйжасында өлкөнүн жогорку жетекчилиги алмашкан [Айтматов, Ч. Т. Экстренный переворот. Слово Кыргызстана. – 2010. – 10 мая. – С. 132].

2004-жылы М. Д. Жумабаевдин Кыргыз Республикасындагы шайлоо тутумун өнүктүрүү деген монографиясы жарык көргөн. Юридикалык илим тармагындагы жетишкендиктерди колдонууга, шайлоо тутумунун укуктук жагына мисалдар келтирилген. Бирок монографияда колдонулган материалдар негизинен юридикалык илимдерге тиешелүү, бул саясат таануу илимдери үчүн олуттуу кемчилик эмес. Ал илимий, анын ичинде архивдик материалдардын кеңири спектрин пайдаланган [Джумабаев, М. Дж. Развитие избирательной системы Кыргызской Республики автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – М., 2004. – 27 с.].

Юрист К. А. Абдукадыров Кыргызстандын парламентине көңүл буруп, СССР тарагандан кийинки кыргыз парламентинин айрым көйгөйлөрүн чагылдырууга аракет кылган. Кол тийбестик “күчтөндүрүлгөндөн” кийин мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгүнө кызыгуу күчөгөнүн кыргыз кылмышкерлери да көрсөтүштү. Ал белгилегендей, талдоо «мыйзамсыз» жана криминалдык уюмдардын өкүлдөрү Кыргыз парламентине мыйзам чыгаруучу орган катары эмес, укук коргоо органдарынан «баш калкалоочу жай» катары көбүрөөк кызыгышкан. Ошентип, мисал катары автор Балыкчы шайлоо округу боюнча депутаттыкка кандидат Р. Акматбаев, ошол кездеги Кыргыз Республикасындагы уюшкан кылмыштуу топтун лидери. Ал кездеги парламентке талапкер катары “тымызын” өтүү үчүн бардык амалдарды колдонгон. Ачык айтканда, аны «шайлоо алдындагы эстафетадан четтетүү жөнүндө Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиянын чечими менен келишпеген» Р. А. Акматбаев Кыргыз БШКнын төрагасы Т. Абдраимовго «кысым» жасап, депутаттык мандатын тартып алууга аракет кылган. Ал белгилегендей, изилдөөлөр жана практика көрсөткөндөй, бул маселеге токтолгондо, кайсы бир деңгээлде ошол эле карапайым адамдар менен кыргыздын криминалынын бийликке кирүүгө аракет кылгандары туура болуп

чыкты, анткени өткөн парламенттик практиканы терең изилдеп көрсөк. Кыргыз парламентарийлери кол тийбестиктен ажыратылган ошол мезгилди эске албаганда, Эл өкүлдөрүн жоопко тартуу иш жүзүндө мүмкүн эмес болчу. Автор жолдошторун жоопкерчиликтен алаксытууга аракет кылган депутаттар абийирсиз парламентарийлерди өз катарларында калтыруу үчүн бардык аракеттерди жасаганын белгилейт. Ал көрсөткөндөй, учурда депутаттык кол тийбестик жаатында дагы бир көйгөй пайда болду [Абдукадыров К. А. Иммуниет кыргызского парламентария: защита от политических провокаций или законная неприкосновенность. Вестн. КНУ. – Бишкек, 2010. – Вып. 3. – С. 12-18.].

Ошондой эле КР УИАнын ардактуу академиги, саясий илимдердин доктору, профессор Ж. С. Сааданбеков «Бизге парламентаризм керекпи?» деген илимий макаласында Кыргызстанда 10 жылдан бери парламентаризм өкүм сүрүп, парламенттик башкаруу системасы орноп жатканын баяндайт. Автор, ошентсе да, улуттук буржуазия жаңыдан калыптана баштаганын, ал эми ири буржуазия бирдиктин кожоюндары болуп санала тургандыгын, бирок компрадор азырынча ала-була майда буржуазия женишке ээ болуп жаткандыгын көрсөтөт. Мына ушул жерден партиялар, депутаттык корпус жалданат, ал жерде ким жок: дүкөнчүлөр, ит багуучулар коомунун мүчөлөрү, ар кандай кылмышкерлер тайгаланып отурушат, анткени бул жерде акча гана чечүүчү ролду ойнойт, акча гана, б.а. депутаттык орун сатылып алынат. Окумуштуу фактылар бар деп эсептейт – партиялык тизмедеги алгачкы 10 орун 300-400 миң АКШ долларына бааланганын тастыктаган [Сааданбеков, Ж.С. Нужен ли нам парламентаризм? Акипресс, 2020].

Диссертациялык иштин булак базасы материалдарды тартуу менен, биринчи кезекте саясат, окуялар, хроника, ой-пикирлер ж.б.у.с. Саясат таануучулардын аналитикалык макалалары, журналисттик иликтөөлөр булак катары шартсыз баалуулукка ээ болду. Диссертацияга керектүү «Азаттык», «Клооп», «Кактус» сыяктуу интернет-басылмалардын материалдары жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин басма сөз кызматынын стенограммалары талдоого алынды.

Бул диссертация Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн шартында азыркы шайлоо тутумун изилдөөдөгү боштукту кандайдыр бир деңгээлде толтурууга багытталган.

Экинчи бөлүм "Саясий-укуктук институт катары шайлоо системасынын теориялык жана методологиялык анализи" эки абзацтан турат, булак базасы, изилдөө методологиясы жана ыкмалары талкууланат.

2-главанын биринчи абзацында «Шайлоо системасын изилдөө үчүн булак базасы» деген диссертациялык иштин негизги булак базасы болуп автор көп жылдар бою чогулткан талаа материалдары каралат. Талаа изилдөө материалдарын чогултуунун негизги бөлүгү Талас облусунун Кара-Буура, Манас жана Бакай-Ата райондорунда жүргүзүлгөн. Ошондой эле Ысык-Көл облусунун Ысык-Көл районунда жана Чүй облусунан материалдар чогултулган. Кыргызстандын аймактарында 2010-жылдан 2020-жылга чейин Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине жана 2017 жана 2021-

жылдардагы Президенттик шайлоолорго чейинки мезгилде изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Шайлоо тутумун жана саясатчыларды изилдөөгө багытталган теманын өзгөчөлүгүн эске алуу менен Союз мезгилинен бери экономикалык райондоштурууда шайлоолор да негизги багыт болуп келген Чүй облусуна жана Бишкек шаарына көңүл бурулуп жатканы өзүн-өзү актагандай. Изилдөөнүн дагы бир булагы катары жергиликтүү мамлекеттик башкаруу органдарынын (айыл өкмөттөрүнүн) документтери жана материалдары кызмат кылган. Аларга шайлоочулардын, үгүтчүлөрдүн тизмелери, талапкерлердин өздөрүнүн ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматтар камтылган жана башкалар кирет. Бул булактардын тобуна ар кандай башкармалыктардын, райондук жана облустук администрациялык бөлүмдөрдүн расмий отчеттору жана маалыматтары да карайт.

Булактардын кийинки тобу мыйзамдар жана башка укуктук документтер, аларды изилдөө Советтер Союзу кулагандан кийинки эгемендүүлүктүн шарттарында бүтүндөй шайлоо тутумун трансформациялоонун шайлоо процесстеринин өзгөчөлүктөрүн ачууга салым кошо алат. Шайлоо процессин изилдөөдө шайлоонун тартибин аныктаган 2007-жылдын 23-октябрындагы № 158 «Кыргыз Республикасынын шайлоо жөнүндө Кодексинин жаңы редакциясы жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына басым жасалат. Кыргыз Республикасынын жарандарынын укуктары жана алардын кепилдиктери, Президенттин, Жогорку Кеңештин депутаттарын жана жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоону даярдоого жана өткөрүүгө байланышкан мамилелерди жөнгө салат. Бул мыйзамдын башка бир катар компоненттеринен тышкары, диссертацияда натыйжасыз иштеп жаткан аймактык шайлоо комиссияларын жана бүтүндөй Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссияны трансформациялоо тартибине чоң кызыгууну жаратты.

Постсоветтик мезгилде 1-чакырылыштагы Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны 556 мыйзам кабыл алып, анын 13 кодекс, 543үнө президент кол койгон. Биринчи кезекте, мыйзам үстөмдүгүнүн негизги фундаменти болгон, өлкөнүн турмушунун эң маанилүү чөйрөлөрүн жөнгө салуучу жана реформалоочу жаңы кодекстерди белгилей кетүү керек. Жогорку Кеңештин палаталарынын ишинин практикасы көрсөткөндөй, мыйзам жаратуу өтө татаал процесс, ал ар бир мыйзам актысын сапаттуу даярдоо үчүн зарыл шарттарды түзүүнү, зарыл болгон даярдык материалдарын чогултууну, талдоо жүргүзүүнү талап кылат.

Ошентип, мыйзамдарды ишке ашыруу максатында кабыл алынган мыйзамдар, ченемдик-укуктук актылар, ар кандай кодекстер жана жоболор диссертациялык иштин баштапкы базасынын бир бөлүгү болду. Бул диссертациялык иштин булак базасы саясат таануу боюнча башка эмгектерден чоң өзгөчөлүгү бар, анткени эмгек узакка созулган, оор жана ар кандай кырдаалдарда, анын ичинде конфликттерде уйкусуз болгон изилдөө жана эмпирикалык материалдар, жергиликтүү жарандардын жана жамааттардын документтери, укуктук документтер жана мыйзамдар, жалпыга маалымдоо каражаттарынын (ЖМК), блоггерлердин жана активисттердин материалдары,

илимий адабияттар менен бирге Эл аралык жана өкмөттүк эмес уюмдардын (БӨУ) баяндамалары, басылмалары, Советтер Союзу кулагандан кийин Кыргызстандын шайлоо тутумунда болуп жаткан саясий өзгөрүүлөрдү талдоого жардам берди.

Экинчи главанын экинчи абзацында «Изилдөөнүн методологиясы жана методдору» биринчи кезекте изилдөө үчүн негизги проблеманы өзү үчүн так аныктоонун маанилүүлүгү каралат. Кыргызстандын аймагында постсоветтик мезгилде шайлоо тутуму чөйрөсүндө иштеген саясатчылар жана адамдар, жалпы эле шайлоочулар бул диссертациянын **изилдөө объектиси** болуп калышты. **Изилдөөнүн предмети** болуп Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинде болуп жаткан шайлоо тутумун трансформациялоо процесстери, шайлоочулардын саясий, социалдык-маданий турмушу саналат. Бул ошондой эле шайлоо тутумунун моделдеринин маселелерин изилдөө, демократиялык жана рыноктук шарттарга ыңгайлаштыруу, өткөн шайлоолордун абалын жана шайлоо шкаласын уюштурууну камтышы керек. Кандайдыр бир маселени иштеп чыгууда, алдыга коюлган максаттарга жана милдеттерге жетишүүдө тандалып алынган изилдөө ыкмалары негизги ролду ойнойт. Алар, колдонулган булактар сыяктуу эле, адатта, илимий иштердин мүнөзү жана өзгөчөлүгү, ошондой эле изилденүүчү проблемалардын заманбап өнүгүү деңгээли менен аныкталат. Ар бир дисциплинанын, анын ичинде саясат таануунун арсеналында бир топ спецификалык ыкмалар бар, аларды колдонуу изилдөөнүн темасын ачууга мүмкүнчүлүк берет, эгерде алар универсалдуу, жалпы илимий методдор менен толукталса, андан да натыйжалуураак болот.

Диссертациялык иштин методологиясынын негизин структуралык-функционалдык, системалык жана дисциплиналар аралык мамилелер жана хронологиялык аналогия түздү. СССР кулагандан кийин мурдагы союздук республикаларда окумуштуулар советтик классиктердин чыгармаларына гана негизделген мамилелерге, анын ичинде негизги таптардын антагонисттик (келишпес карама-каршылык) доктринасына сын көз карашта боло башташты. Бул өзгөчө акыркы ондогон жылдардагы изилдөөлөргө мүнөздүү, мында катаал бир сызыктуу теорияларды жана схемаларды четке кагууну, көптөгөн концептуалдык мамилелерди, евроцентризмди жана колониализмди жеңүүнү көрүүгө болот [Демин, В. А. Государственная Дума России 1906-1917 гг.: механизм функционирования: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1997. – 24 с.]. Антропологдор так айырмачылыктар аркылуу билимди бөлүштүрө турганыбызды белгилей кетүү маанилүү деп эсептешет. Салыштырмалуу метод - бул биз бардык адамзат коомдорунда тигил же бул формада кездеше турган универсалдуу мүнөздөмөлөргө жакындайбыз дегендик, үмүт менен өзгөчөлүктөн жалпыга жана жалпыдан андан да жалпыга өтүү ыкмасы. Мындай ыкманы колдонуу азыркы шайлоо тутумунун кеңири жалпы проблемаларынын контекстинде региондук эмпирикалык маалыматтардын чоң бөлүгүн талдоого мүмкүндүк берди. Окумуштуу

антропологдор негизги чечимдерди кабыл алган байыркы кыргыз бийлигинин эң жогорку институтун – жалпы элдик *Курултайды* изилдешкен.

Тарыхтын тагдырлуу учурларында Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн келечегин аныктаган чечимдерди дал ушул Курултай кабыл алган. Азыркы парламенттик демократия Элдик Курултайдан келип чыгат.

Курултай (монг. тилинен Хуралдай, Хурал) — бардык монгол жана түрк ханзаадаларынын жана ак сөөктөрүнүн тарыхый курултайы, монголдордун (Монголияда, Бурятияда, Калмактарда) жана айрым түрк элдеринин (ногойлор, башкырлар, казактар, кыргыздар, татарлар, тувалар, алтайлар ж.б.), эң маанилүү мамлекеттик маселелерди чечүүчү дворяндардын жалпы элдик курултайы, белгилүү бир деңгээлдеги съезди – Европа парламенттеринин аналогу [Түрк элдеринин курултайынын расмий сайты – кирүү режими: <http://www.kurultaj.com>].

Эгемендүүлүктүн шарттарында Кыргызстандын шайлоо тутумунун кайра түзүлүшү боюнча саясат таанууну изилдөөдө бизге олуттуу критерийлери болуп Кыргыз Республикасынын региондору боло турган объекттерди тандоо методологиялык жактан негиздүү болуп көрүндү, шайлоочулардын саны көп, шайлоо процесстери боюнча адистер аз. Азыркы Кыргызстандын шайлоо тутумунун көйгөйлөрүн изилдөөдө бул адистер жеке шайлоо тажрыйбасына негизделгендиктен, биз үчүн абдан баалуу болгон эң керектүү маалыматтарды бере алышкан. Бул ыкманы колдонуу, кийинки тапшырма үчүн керектүү эмпирикалык маалыматтарды чогултуу милдетимди бир кыйла жеңилдетти. Шайлоо процессин жер-жерлерде изилдөө үчүн географиялык жана административдик жерлерди тандоодо жергиликтүү коомчулуктун практикасында советтик шайлоо чеберчилигинин жана маданий салттарынын салыштырмалуу жакшы сакталышынын фактору да эске алынган. Советтик түзүлүштөн эркин, демократиялык, рыноктук мамилелерге өтүүдө коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөргө көз салуу кызыктуу болду. Тандалган объектилер бүткүл аймактын адистерине мүнөздүү болуп жаткан социалдык-экономикалык жана маданий процесстерди чагылдырышы керек эле. Биз зарыл деп эсептеген мындай мамилени натыйжасында шайлоо тутумунун өнүгүү динамикасы, өнүгүүнүн азыркы этабын эске алуу менен шайлоочулардын шайлоого болгон мамилеси сыяктуу суроолорго жооп алууга болот. Кыргызстандын аймактарында шайлоо ишмердүүлүгүнүн түзүмү жана шайлоону өткөрүү боюнча калкка көрсөтүлүп жаткан кызматтар боюнча чогултулган көчмө материалдарды чечмелөө белгилүү бир деңгээлде шайлоо тутумунун турмушундагы трансформацияны адистердин өздөрү түшүнүүгө өбөлгө түздү деп эсептейм.

Ар бир мамлекеттин шайлоо процессинде мыйзам чыгаруу бийлигинин шайлоо маселеси татаалыраак. Көптөгөн мамлекеттерде бийликтин мыйзам чыгаруу вертикалынын болуш көйгөйү коомдун ар кандай саясат таануучуларынын арасында ар дайым талаш маселе болуп саналат [Сборник избирательных законов стран Центральной и Восточной Европы. – Киев: Изд-ва Междунар. фонда избир. систем, 1995. – 394 с.].

Изилдөө иштеринин жүрүшүндө мен өзүм шайлоо тутуму боюнча жергиликтүү тургундар менен маектешип, сүйлөшкөндө ыңгайсыздыкка дуушар болдум, бул жеке адамдар тарабынан бир топ кыйынчылыктарды жаратты. Бирок, белгилүү бир учурда, мүмкүн болгон негиздүү мамиле, алардын чөлкөмүнүн тургундары жана болуп жаткан процесстер жөнүндө жакшы билүү менен байланыштуу болушу мүмкүн. Ушундай жагдайды эске алып, азыркы шайлоо тутумунун өзгөчөлүктөрүн тереңирээк түшүнүүгө, бул маселелерден кабары жок сырттан келген адамдын көз карашы менен иштөөгө аракет кылдым.

Шайлоо тутуму боюнча иш алып барууда жергиликтүү бийлик башчылары, аксакалдар, укук коргоо органдарынын кызматкерлери (участковыйлар), аскер кызматкерлери (чек арачылар), саясий партиялар үчүн үгүт жүргүзгөн агитатор-активисттер жана башка адамдар менен сүйлөшүүлөрдү кылып, сурамжылоо жүргүзүүгө жана кызматташууга туура келди, ошондой эле дисциплиналар аралык ыкманы тереңдетип колдонууну туура көрдүм. Шайлоо тутуму боюнча маалыматтарды жана материалдарды чогултуу негизинен стационардык методду колдонуу менен жүргүзүлдү, бул изилдөөчүгө белгилүү бир жерде салыштырмалуу узак убакыт болгон мезгилде ар кандай аспектилерди деталдуу, терең изилдөөгө жардам берет.

Командировка учурунда мен агитаторлордун жана чагымчылдардын дүйнөсүнө жана чөйрөсүнө сүнгүп кирип, алар менен бирге агитациялык процесстерге катышып, чогуу алган таасирлерим менен бөлүшө алдым жана саясий кызыкчылыктар кагылышып турган конфликттик кырдаалда алардын башынан өткөргөндөрүн жон терим менен сездим. Этнографиялык илимде камтылган байкоо деп аталган бул ыкма маалыматты алуунун жана материалдарды топтоонун эң жакшы жолдорунун бири болуп калды.

Үчүнчү главада «Кыргыз Республикасындагы шайлоо тутумунун эволюциясынын өзгөчөлүктөрү» » шайлоо тутумунун деталдары талданып, үч абзац жана бир бөлүмчөдөн турат.

Үчүнчү главанын биринчи параграфында «Кыргызстандын шайлоо тутумундагы гендердик теңчилик» Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинде гендердик теңчиликке байланышкан көйгөйлөр аныкталган.

Бул бөлүмдө Кыргызстандагы гендердик өнүгүүнүн татаал контексти чагылдырылган бир катар мисалдар келтирилген. Аялдардын саясий лидерлиги жана өкүлчүлүгү чечимдерди кабыл алуунун бардык деңгээлдеринде көрүнүп турат жана атайын мыйзамдар жана чаралар менен кепилденет, бирок, азыркы кездеги жазылбаган тутум бул укуктарды иш жүзүндө толук ишке ашырууну камсыз кылуу үчүн жетиштүү күчтүү эмес. Диссертациялык изилдөө документтерди жана статистикалык маалыматтарды изилдөө, ошондой эле теориялык изилдөөлөр, академиялык жана мамлекеттик деңгээлдеги эксперттер жана саясат таануучулар менен консультациялар аркылуу чогултулган маалыматтарга негизделген.

Үчүнчү главанын биринчи абзацында «Майыптар жана ден-соолугуна байланыштуу мүмкүнчүлүгү чектелгендер Кыргызстандын шайлоо тутумунда» деген гендердик маселелер өлкө эгемендүүлүк алгандан

бери активисттер, коомдук бирикмелер, укук коргоочулар жана башка коомдор тарабынан көтөрүлүп келген сыяктуу эле, Кыргызстандагы майыптар да талданат. Убакыттын өтүшү менен Кыргыз Республикасында ден соолугунан мүмкүнчүлүктөрү чектелген адамдар үчүн укуктук шарттар түзүлдү, бул МЧШ (мүмкүнчүлүгү чектелген шайлоочулар) шайлоого катышуусуна эч кандай мыйзамдык тоскоолдуктарды камтыбайт. Шайлоо укуктары негизинен Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен жөнгө салынат.

Үчүнчү главанын экинчи параграфында «Санариптештирүү шартында социалдык тармактардагы фейк (жалган) маалыматтардын шайлоо процесстерине таасир этүү механизмдери» фейк деп аталган жалган маалыматтар талдоого алынган. Дүйнөдө интернет колдонуучулардын саны 2022-жылдын аягына карата 5,3 миллиард адамды түздү. Румыниянын борбору Бухарест шаарында өткөн Эл аралык электр байланыш биримдигинин (МСЭ) 21-конференциясына арналган баяндамага ылайык, 2019-жылы дүйнө калкынын 54 %ы интернетти колдонсо, 2022-жылы бул көрсөткүч 66 %га жетет деп айтылган, дүйнө калкынын башкача айтканда 5,3 млрд. түзгөн [Мироустроительная война. Социальные сети. ИА Красная Весна. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://rossaprimavera.ru/news/9c9c18fe#. – Загл. с экрана]. Экинчи жагынан, интернет колдонуучулардын санынын өсүшү COVID-19 пандемиясынын башталышына байланыштуу, анткени кең тилкелүү байланыш алыстан иштөө, онлайн окуу жана башка кызматтарга жетүү үчүн маанилүү болуп калды. 2019-жылдын аягында, пандемия башталганда, интернет колдонуучулардын саны дароо 10 % га, ал эми жашоо деңгээли төмөн өлкөлөрдө 15 % га өскөн. *Фейк аккаунттар* – бул чыныгы адамды туураган аккаунттар жана көбүнчө жалданган адамдар тарабынан колдоого алынат. Мисалы, бир модератор бир эле учурда 10-15ке чейин фейк аккаунттарды жүргүзүп, күн сайын жүздөгөн комментарийлерди калтыра алат. Ошол эле учурда модераторлордун максаты – социалдык тармактын жандуу колдонуучусунун көрүнүктүүлүгүн сактап калуу, ошону менен ар кандай фейк профилдердеги өздөрүнүн постторун, сүрөттөрүн жана комментарийлерин жактыруу. Алар чыныгы адамдардын сүрөттөрүн уурдашат, же нейтралдуу сүрөттөрдү колдонушат, же даяр профилдерди сатып алышат. Мындай фейк профилдер социалдык тармактарда конкреттүү адамдарга чабуул жасап, фейк жаңылыктарды таратып, айрым көз караштарды жаманатты кылат. Жасалмалар жөн эле жайылып кетпейт, адатта, белгилүү бир максат үчүн түзүлөт. Кыргызстанда фейктер дээрлик ар дайым резонанстуу саясий иштер менен байланышкан жана алар өзгөчө шайлоо алдындагы мезгилде активдүү жайылат. Кыргызстанда агитация мезгилинде көбүнчө жасалма чарбалар түзүлөт. "Кыргызстанда жасалма чарбаларды түзүү анча деле кыйын эмес, б.а. муну менен ар бир саясатчы позитивдүү имидж түзүү үчүн күнөө кетирсе керек. Муну сөзсүз түрдө парламенттик, президенттик шайлоолордо же жергиликтүү кеңештерге шайлоолордо көрүүгө болот". Каржылык жагынан алганда, жасалма чарба

болжол менен жалданган адамдардын санына, тартылган ресурстарга жана келишимдерге жараша болот. Бир жасалма модератор 100 долларга жумушка алынышы мүмкүн, ал эми чарбаны түзүү үчүн 10 кызматкерди жалдоо жетиштүү. Натыйжада, айына миң АКШ доллары менен социалдык тармактарда өзүнүздүн позитивдүү көрүнүшүңүздү үзгүлтүксүз арттырып, башка адамдардын пикирин манипуляциялай аласыз. Бирок блоггерлер менен журналисттер кымбатыраак - миң доллардан жана андан да жогору. Баасы алар тараткан аудиториянын санына жана сапатына жараша болот. 2020-жылдын башында Кыргыз Республикасынын Президенти Сооронбай Жээнбеков маалыматты бурмалоо боюнча чуулгандуу мыйзам долбоорун кайра иштеп чыгууга жөнөтүп, демилгечилерди мактап, мындай мыйзам керек экенин белгилеген. Коомчулукта дароо эле талаш-тартыштар башталып, айрымдары бул мыйзамдын кереги жок деп жазышса, башкалары мыйзам долбоорун колдоону жактап, бирок башка форматта өз жүйөлөрүн келтиришти. Мындай мыйзам бекитилгенден кийин цензура расмий түрдө орнотула турганы да бекеринен эмес, оппоненттери уялышты. Чынында эле, парламент мыйзамды «сүйрөгөн» формада өлкөдө бир жактуу иштей турган цензура киргизилип жатат, балким, иштеп чыгуучулар да ушуга умтулушкан. Логикадан көрүнүп тургандай, бул мыйзам кийин мыйзамды «сүйрөгөндөргө» каршы иштейт. Тарых көрсөткөндөй, Кыргызстанда «куугунтукталгандардын» ролуна бат эле кирип кетсең, анан мыйзам азыр бийликте турган демилгечилердин өзүнө каршы иштейт.

Бармагыңызды тиштеп, башыңызды мыкчыбай, тообо кылыңыз, ансыз деле күлкүлүү жана ошол эле учурда кайгылуу көрүнүш. Бирок, фейк деген түшүнүктүн көйгөйү бар. Азыр бир нерсе жакпай калса, сынга каршы аргументтер жок болсо баарын фейк деп айтуу модага айланды. Ошол эле учурда, мурда жасалма деп таанылган нерселердин баары кийин чындыкка айланарын унутпаш керек. Экинчи жагынан, парламентке келген партиялардын шайлоо алдындагы убадаларын фейк катары квалификациялоого болобу? Эгер сиз жакшы көзөмөлдөсөңүз, анда ооба. Анда бул партияларды фейк таратып, маалымат манипуляциялаганы үчүн жоопко тартуу мүмкүнбү? Албетте жок. Куру убадаларга, ишке ашпай турган программаларга алдырбай, бул партияларды депутаттыкка талапкерлери менен кошо айдап, шайлоодо эл гана жооп бербесе. Азыр ошол эле партиялар өздөрүн жаш жана чыгармачыл тизмелерде демонстрация түрүндө кооз ороп көрсөтүүгө аракет кылып жаткан процесстер бар. Ошентип, кабыл алынган ар кандай мамлекеттик программалардын жана жүргүзүлүп жаткан реформалардын жарымынан көбү декларативдүү мүнөздө болуп, коомдук пикирди жана маалыматты башкарууга көбүрөөк багытталган өлкөдө фейктер менен кантип күрөшүү керек? Демек, бардык социалдык тармактарды, жада калса интернетти да өчүрсө болот, бирок «Араб жазынын» тажрыйбасы мунун да пайдасы жок экенин көрсөтүп турат.

Социалдык тармак – бул Facebook же Twitter эмес, ал эми мессенджерлер WhatsApp же Telegram эмес. Үйрөнүүгө, жана ой жүгүртүүгө умтулган адам бар болсо, маалымат дайыма адресатка жетүү үчүн каналдарды табат.

Кыргызстанда 2022-жылдын аягына карата жарандарыбыздын 99 % мобилдик интернетке ээ болсо, анын ичинен калктын 70 %ы сапаттуу 4G интернетке ээ. 15 жана андан жогорку жаштагы кыргызстандыктардын 63 %га жакыны интернетти колдонушат. Ошол эле учурда интернетти эң активдүү колдонуучулар 15 жаштан 28 жашка чейинки жаштар [День Интернета: 99% кыргызстанцев охвачены мобильными сетями. Инфографика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://stat.kg/ru/news> – Загл. с экрана]. Жалпысынан интернет-технологиялар зарыл функциялардын комплексин аткарууга жөндөмдүү, мисалы: конкреттүү талапкердин же саясий партиянын имиджин түзүү; саясатчылар менен шайлоочулардын ортосундагы байланышты камсыз кылуу; үгүттөө функциясы жана, албетте, шайлоочуларды мобилизациялоо функциялары аткарууга жөндөмдүү [Быков, И. А. Интернет-технологии в избирательной кампании Барак Обамы [Текст] / И. А. Быков // Вестн. Перм. ун-т. – 2010. – № 1. – С. 32].

Үчүнчү главанын үчүнчү параграфында «Шайлоо системасы бийлик бутактарынын (же бийлик институттарынын) саясий трансформациясынын фактору катары» революцияга чейинки мезгилден Кыргызстанды суверендештирүүгө чейинки мезгилдеги шайлоо процессиндеги негизги көйгөйлөр жана тартип хронологиялык негизде талданат.

СССР тарагандан кийин 12-чакырылыштагы Кыргыз парламенти 1990-жылдын апрелинен 1994-жылдын сентябрына чейин өзүнүн ишмердүүлүгүн жүргүзүп, өлкөнүн тарыхына акыркы СССР шайлоосу катары кирген. 1994-жылдын 13-сентябрына белгиленген кезектеги сессия ал убакта кворум болбогондуктан, өтпөй калган, жыйынтыгында парламенттин өзүн-өзү таратуу менен аяктаган. 1993-жылдын май айынан баштап, жаңы Конституция кабыл алынгандан кийин, Кыргыз мамлекетинин мыйзам чыгаруу органы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши деп атала баштаган. Верховный Советтин (Жогорку Кеңештин) отурумдары сессиялык негизде жылына эки жолудан кем эмес өткөрүлүп турган. Сессиялар аралык мезгилде анын функцияларын Жогорку Кеңештин Президиуму аткарган. Парламенттин курамы түз добуш берүү жолу менен шайланган 350 депутаттан турган. СССРдин кулашы мамлекеттин эски саясий түзүлүшүнүн бузулушуна алып келген. КПССтин жоюлушу менен өлкөнүн жогорку бийлиги Жогорку Кеңештин колуна өткөн. Мыйзам чыгаруу, башкаруу жана контролдоо функциялары парламенттин юрисдикциясына өткөрүлүп берилген, ал Кыргыз Республикасынын юрисдикциясына кирген маселелерди өзүнүн кароосуна кабыл алууга жана чечим кылууга укугун алган. Ошондо жаңы өлкөнү калыптандыруу багытын алган эгемендүү чакан өлкөбүз парламенттик формага алгачкы кадамын жасады. Ошол кездеги кичинекей мамлекетибиз үчүн легендарлуу парламент бардык фундаменталдык документтерди кабыл алып, кийинчерээк өлкөбүз үчүн базалык негиз болуп калган.

Ал убакта саясий кырдаал оңой эмес эле, анткени эгемендүүлүктүн азаптуу процессинен аша чаап, тоталитардык режимден абстракттуу өтүп,

консерваторлордун кысымын жеңип, конституциялык жактан бардык атрибуттары менен унитардык, светтик, демократиялык мамлекет катары калыптанган. Ошентип, Советтер Союзу тарагандан кийин биздин өлкөдө шайлоо тутуму төмөнкүдөй тартипте өнүккөн:

- 1991-жылдын 31-августунда Кыргыз ССРинин парламенти «Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө» Мыйзамын кабыл алып, референдум 1991-жылдын 12-октябрында өткөн.

- 1990-жылдын октябрында депутаттар тарабынан шайланган президент А. А. Акаев “Көз карандысыздык жана эгемендүүлүк” жөнүндө Декларациянын кабыл алынышына, ошондой эле мамлекеттин статусунун өзгөрүшүнө байланыштуу Кыргызстандын Президенти катары өзүнүн ыйгарым укуктарын ырастаган.

1993-жылдагы Конституция бир жагынан негизги Мыйзамдын тажрыйбасын, көп улуттуу элибиздин мамлекеттүүлүгүн түптөөнүн тажрыйбасын аныктаса, экинчи жагынан улуттук калыптануунун жана курулуштун бардык зарыл параметрлерине туура келген шык-жөндөмдөрүн өнүктүргөн. Бул милдеттер менен Кыргызстандын жаңы негизги документинин конкреттүү пункттары аныкталган [Ким, В. Л. Первая Конституция независимого Кыргызстана. – Бишкек: Илим, 1998. – 176 с.].

Парламентарийлер эгемен мамлекетибиздин биринчи Негизги Мыйзамын өлкөнү өнүктүрүүнүн негизги маселелерин негиздешти. Парламенттик шайлоо өлкөбүздүн маанилүү институттарынын бири болгон, бирок жаңы Негизги документте “Шайлоо тутуму” деген бөлүм болгон эмес. Бул главанын жоктугу бир гана органды — бул Советтерди тандап алуудан улам болгондур, бирок азыркы учурда биздин өлкөдө ар түрдүү деңгээлде шайлоолор өтүп жатат — бул өлкөнүн Президентин жана ар түрдүү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын шайлоолору. 1994-жылы Кыргызстанда биринчи референдум болуп өтүп, анын натыйжасында өлкөдө мыйзам чыгаруу бийлигин эки палаталуу Парламент ишке ашыра баштаган (КР 1994-жылдын 12-январындагы № 1381-ХІІ ЖКнин депутаттарын шайлоо жөнүндө Мыйзамы), түз добуш берүү менен шайланган Жогорку Кеңешинин 350 депутаттан турган. Натыйжада Кыргыз Республикасынын бул Мыйзамы Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 29-майындагы № 40 Мыйзамына ылайык күчүн жоготту деп табылган. Улуу держава СССР кулагандан кийин, улуттук компоненттин бардык деңгээлдеринде кыйроо жүрдү. Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын таркашы менен мыйзам чыгаруу бийлиги толугу менен ошол кездеги парламенттин (ВС) ыйгарым укуктарына өткөн. Бардык милдеттерди ЖКнын депутаттары түздөн-түз аткарышты. Ошондо жаңы мамлекетти калыптандыруу багытын алган эгемендүү чакан өлкөбүз парламенттик формага алгачкы кадамын жасаган [История парламентаризма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kenesh.kg/>. – Загл. с экрана.].

Көрсөтүлгөндөй, 1994-жылдын сентябрында легендарлуу парламенттин таркатылышына байланыштуу өлкөдө 1995-жылдын февралында Кыргыз Республикасынын 1993-жылдын 5-майындагы Конституциянын жаңы

редакциясынын негизинде Жогорку Кеңештин биринчи чакырылышына шайлоо болуп өткөн. Биздин өлкөдө эки палаталуу парламент 1995-жылдан 2000-жылга чейин иштеген, булар: Мыйзам чыгаруу жыйыны жана Эл өкүлдөр жыйыны. Бир мандаттуу округдар боюнча мажоритардык система боюнча шайланган эки палатанын биринчи жыйыны 1995-жылдын 28-мартында өткөн. Мыйзам чыгаруу жыйынынын ишмердүүлүгү туруктуу негизде жүргүзүлүп, 35 депутаттан турган. Чыныгы өз тармагынын профессионалдары тарабынан шайланган биринчи жана акыркы чакырылыш, Советтик мектептин депутаттары, адептүүлүк эмне экенин билген, өз милдеттерин так аткарган, коррупцияга аралашпаган адамдар, иш жүзүндө өлкөнүн аткаруу бийлигинен аткарылган иштердин натыйжаларын талап кылышкан. ж.б. Бул депутаттардын арасында илимий коомчулуктун өкүлдөрү Ачилова Р. А. - философия илимдеринин доктору; Бокошев Ж.Б. - философия илимдеринин доктору; Ибраимов А.И. - медицина илимдеринин доктору; Идинов К.И. - экономика илимдеринин доктору; Жоробеков Ж.Ж. - философия илимдеринин кандидаты ж.б. Жетиштүү күчтүү Мыйзам чыгаруу жыйыны биринчи кезекте мыйзам үстөмдүгүнүн негизги базалык пайдубалы болуп саналган, өлкөнүн турмушунун маанилүү тармактарын жөнгө салуучу жаңы кодекстер менен алектенишкен. Ал эми Эл өкүлдөр жыйыны, ишмердүүлүгү сессиялык негизде гана жүргүзүлгөн, ал 70 депутаттан турган. Эки палатанын тең шайланган депутаттары бирдей укукка ээ болушкан. Ошондой эле Эл өкүлдөрүнүн арасында Айтматов Ч. Т., Масалиев А. М., Усубалиев Т. У. ж.б.у.с. мамлекеттик ишмерлер болушкан.

Кыргыз Республикасынын парламентинин экинчи чакырылышы 2000-2005-жылдары мыйзам чыгаруу ишин жүргүзгөн. Ал кезде Жогорку Кеңеш 105 депутаттан турган, анткени 1998-жылы үчүнчү Конституциялык реформанын жүрүшүндө эгемен Кыргызстанда шайлоо тутумунун биринчи трансформациясы болуп, парламенттин эки палатасынын тең сандык курамы кайра каралган. Анда өлкөнүн шайлоо тутуму трансформациялангандан кийин Мыйзам чыгаруу жыйыны 60 депутаттан туруп, анын ичинен 15 депутат партиялык тизме менен шайланган, ал эми Эл өкүлдөр жыйынына келсек, 45 депутат болгон.

2005-жылы шайланган Кыргыз парламентинин үчүнчү чакырылышы 2005-жылдын 24-мартындагы саясий кризис учурундагы окуядан кийин мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгүнүн алгачкы күндөрүн баштаган. Ошол кезде шайлоо процессинин негизинде карапайым Кыргыз элинин бир гана суроосу бар болчу - Жогорку Кеңештин мыйзамдуулугу. Анткени, биз ошол кезде билгендей, саясий кризиске алып келген парламенттик шайлоо, андан кийинки көчө башаламандыктарына, талап-тоноолорго душаар болгон. Кыргыз Республикасынын аймагында 2007-жылкы Конституциянын кабыл алынышы менен калыптанган бийлик системасы көз карандысыз эксперттер тарабынан криминалдык-үй-бүлөлүк бийлик катары мүнөздөлгөн.

Өлкөдөгү саясий кризистин натыйжасында 2007-жылдын октябрь айында Жогорку Кеңештин үчүнчү чакырылышы Кыргызстан элине эч кандай жемиштүү жыйынтык бербей, мөөнөтүнөн мурда таркатылган.

Ошентип, төртүнчү чакырылыштагы кезектеги парламенттик шайлоо жана Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу партиялык тизме боюнча 2007-жылдын 16-декабрында өткөн, бирок бул чакырылыш дагы саясий кризиске жана 6-7-апрелдеги окуяларга туш келди. 2010-жылы Бакиевдин режими кулап, 80ден ашуун адамдан айрылып, ошол тополоңдорго катышып, Кыргызстандын IV чакырылыштагы парламенти да мыйзам чыгаруу ишин мөөнөтүнөн мурда токтотууга аргасыз болгон.

Элдик Курултайдын Борбордук Аткаруу Комитетинин 2010-жылдын 7-апрелиндеги чечимине ылайык кырдаалды турукташтыруу жана Эл бийликтин бирден-бир булагы деген негизги принципти камсыз кылуу максатында Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтү түзүлгөн.

2010-жылдын жай айларында Кыргызстандын түштүгүндө өтө курч саясий кризистин жана улуттар аралык кагылыштардын шартында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясын кабыл алуу боюнча кезектеги референдум өткөн. Автору Ө. Текебаев болгон, жаңы Конституция 2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынып, муну менен Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин ыйгарым укуктары кеңейтилип, анын жоопкерчилиги да күчөтүлгөн. Конституциялык реформа авторитардык тутумду жок кылуу жана бийликтин Эл алдындагы жоопкерчилигин камсыз кылуу, бийликти бир колго топтоо жана аны кыянаттык менен пайдалануу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгаруу үчүн иштелип чыккан.

Бешинчи чакырылыштагы Жогорку Кеңештин кезектеги парламенттик шайлоосу менен азыркы Кыргызстандын тарыхында шайлоо тутуму дагы бир жолу өзгөргөн. Ошентип, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясына ылайык, өлкө президенттик башкаруу формасынан парламенттик формага реформаланды. Депутаттардын мандаттарынын саны 90дон 120га чейин көбөйүп, президент кайра шайлануу укугу жок 6 жылдык бир мөөнөткө шайланган. Шайлоо пропорционалдык система боюнча өткөн. 120 депутат партиялык тизме боюнча бирдиктүү шайлоо округунда шайланган. Талапкерлердин тизмесин түзүүдө саясий партия төмөнкү эрежелерди сактоого милдеттүү болгон: талапкерлердин 70%дан ашпаганы бир жыныстагылар, талапкерлердин 15%дан кем эмес 35 жаштан ашпаган, талапкерлердин 15% ар кандай улуттар жана 2ден кем эмес талапкерден соолугунан мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар. Шайлоонун жыйынтыгына ылайык, саясий партияларга 65тен ашык эмес мандат берилип, бир эле райондо 7 пайыздык босогодон жана республикалык масштабдагы бардык облустар менен шаарлардагы 0,7 пайыздык тоскоолдуктан өтүү негиз болгон.

Азыркы учурда Кыргызстандын саясий тутумунда регионализм жана трайбализм, кландык, үй-бүлөлүк жана патронаждык мамилелер сыяктуу факторлордун күчтүү таасири сакталууда. Бул факторлор мамлекеттүүлүккө коркунуч туудурган булак бойдон калууда. Алар мектептерден тартып мамлекеттик бийликтин жогорку органдарына чейин мамлекеттин жана коомдун турмушунун бардык чөйрөлөрүнө сиңип кеткен, анткени дээрлик бардык мамлекеттик органдарда кадрларды тандоо көпчүлүк учурда жамааттын негизинде жүргүзүлөт.

2015-жылдын 4-октябрында алтынчы чакырылыштагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине кезектеги шайлоо өтүп, ага 14 саясий партия катышкан эле. Шайлоонун жүрүшүнө жергиликтүү байкоочуларды кошпогондо, Эл аралык уюмдардын өкүлдөрү да байкоо салып, жыйынтыгында шайлоо маселелерине оң баа беришти.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине кезектеги парламенттик шайлоо өлкөнүн негизги мыйзамына ылайык жүргүзүлүп 2020-жылдын 4-октябрына дайындалып, өткөрүлдү. Кыргызстандын Юстиция министрлигинен расмий каттоодон өткөн 220 саясий партиянын 16сына шайлоого катышууга уруксат берилген.

Эгемендүү Кыргыз Республикасында парламенттик шайлоолор 1995, 2000, 2005 (мөөнөтүнөн мурда таркатылган), 2007 (мөөнөтүнөн мурда таркатылган), 2010, 2015, 2020 (жараксыз деп табылган) жана 2021-жылы өткөрүлгөн. Өткөрүлгөн 8 парламенттик шайлоонун үчөө массалык баш аламандыкка алып келип, анын натыйжасында президенттер башында турган мамлекеттик бийлик алмашууга аргасыз болгон.

Кыргызстанда акыркы кезектеги парламенттик шайлоо 2021-жылдын 28-ноябрында болуп өттү, бул шайлоолор өткөн бардык парламенттик шайлоолордон айырмаланып, бир топ ачык-айкын уюштурулуп, өткөрүлдү, үгүт өнөктүгүнүн жүрүшүндө айрым райондук администрациялардын башчылары, айыл өкмөтү ж.б.у.с. Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан кызматтан четтетилди, ошондой эле айрым жерлерде добуштарды сатып алуу аракеттери байкалды, бирок жалпысынан өлкө боюнча шайлоо аздыр-көптүр ачык өттү. Жыйынтыгында эки шайлоо округун кошпогондо, шайлоо өттү деп табылды - Бишкек шаарынын № 27 Биринчи Май жана № 29 Свердлов шайлоо округу 2022-жылдын 27-февралында бул эки чоң райондо кайра шайлоо өткөн.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык иштин корутундусунда мазмунунан келип чыккан төмөнкүдөй тыянактар берилген. Ар бир абзацтын корутундусунда келтирилген тыянактардан тышкары жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөнүн түздөн-түз натыйжасы төмөнкү тыянактар болуп саналат.

1. Шайлоо тутумунун түзүмү, мында салттуу буйруктар менен катар саясат коомдун максаттуу өзүн-өзү жөнгө салуучу куралы экендигин эске алуу менен мамлекеттин саясатчылар жана саясий партиялар жана уюмдар менен, ошондой эле жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен болгон мамилеси катары формулировкаланат. Шайлоо эң байыркы институт экени белгилүү. Алар мамлекет жок кезден бери бар болуп келе жатат. Байыртадан эле эл башчыларын, аксакалдарын эл чогулуштарында, айылдык жыйындарда, курултайларда шайлап келишкен. Мындай өз ара аракеттенүү жана шайлоо тутумунун механизми көп кылымдар бою шайлоо салты катары иштеп, падышалык Россиянын, Советтер Союзунун тушунда да, Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан бери да ар бир этап менен өзгөрүп келет. Дал ушул демократиялык Кыргыз коомунун мамилеси Кыргыз Республикасындагы

шайлоо тутумун өнүктүрүүгө же модернизациялоого, мамлекет менен тең салмактуулук сакталганына карабастан, өз кызыкчылыктарын мамлекеттик бийликтин деңгээлинде өткөрүүгө жана ишке ашырууга сезилерлик таасирин тийгизди, коомдук таламдар ачык-айкын мамлекетке бурулган. 2020-жылдын октябрь айындагы шайлоолор көрсөткөндөй, анын жыйынтыгында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 7-чакырылышына шайлоо жыйынтыгы жараксыз деп табылган, мындай окуя Кыргызстанда биринчи жолу болуп жаткан жок.

2. Жүргүзүлгөн саясий талдоо эгемендүүлүктүн шартында топтолгон тажрыйба ар кандай уюмдардын ортосунда тынымсыз чуркап жүргөн маятникке окшош экенин көрсөтүп турат. Бир шайлоо тутумунун мүмкүнчүлүктөрүн жана потенциалын тындап жана толук сынабай туруп, биз андан баш тартып, жаңысына өтөбүз, бир аз убакыт өткөндөн кийин андан баш тартып, жаңысына өтүү үчүн, маневр жасоо үчүн мейкиндикти кыскартып жатабыз, анткени дээрлик бардык белгилүү шайлоо тутумдары эгемендүүлүктү биз буга чейин сынап көрдүк, преференциялдыктан башкасын. Дал ушул тутумга өтүүнү жаңы шайлоо мыйзам долбоорунун демилгечилери сунушташкан. Ар бир тутумдун оң жана терс жактары бар.

3. Шайлоо тутумунун мүнөздүү белгилери жана өзгөчөлүктөрү – бул **абсолюттук көпчүлүк** болуп саналат, анда жеңиш абсолюттук көпчүлүк добушка ээ болгон талапкерге – 50 пайыз+1 добушка ээ болот. Бүгүнкү күндө Францияда иштеп жатат. **Салыштырмалуу көпчүлүк** – атаандаштарына караганда көбүрөөк добуш алган талапкер шайланды деп эсептелинет. Бул тутум Улуу Британия, Индия, Канада, АКШ сыяктуу өлкөлөрдө колдонулат. **Пропорционалдык тутум** Бул тутумдун оң өзгөчөлүгү аны колдонуу парламенттин коомдогу саясий күчтөрдүн реалдуу тең салмактуулугун адекваттуу чагылдыруусуна, саясий плюрализмди чыңдоого жана көп партиялуу тутумга дем берүүсүнө өбөлгө түзөт. Бул тутумдун негизги кемчиликтери шайлоочулардын көпчүлүгүн көрсөтүү жол-жобосунан четтетилгендигинде жана ушундан улам конкреттүү талапкерлер менен шайлоочулардын ортосунда түз байланыштын жоктугунда. Мажоритардык жана пропорционалдык шайлоо тутумдарынын оң жактарын айкалыштырууга жана кемчиликтерди жоюуга багытталган аралаш тутум деп аталат. Бул тутумдун негизинде Германиянын Бундестагына шайлоолор уюштурулган. Ар бир шайлоочу 2 добушка ээ. Бир добуш жеке талапкерге, экинчиси партиялык тизмеге берилет. Бундестагдын депутаттарынын бир бөлүгү шайлоо округдары боюнча салыштырмалуу көпчүлүктүн мажоритардык тутуму аркылуу шайланышат.

4. Акыркы 20 жылдын ичинде көптөгөн саясий эксперттер улуттук шайлоодо өз укуктарын улуу муундарга караганда азыраак колдонгон жаштардын жарандык жана саясий катышуусунун кризисине көңүл бурушту. Кошумчалай кетсек, акыркы он жылдыкта көптөгөн өлкөлөрдө шайлоолордо жаштардын катышуусу азайган. Мындан демократиянын келечеги коркунучта деген тыянак чыгарса болот, анткени адамдын кийинки куракта

саясатка аралашуусу жаш кезден үйрөнгөн адаттар менен аныкталат, ал эми бүгүнкү жаштар эртеңки күндүн улуу мууну.

5. Коомдук түзүлүштүн негизги элементи катары саясий өзгөрүүлөргө байланыштуу коомдун социалдык түзүлүшүндө болуп жаткан саясий процесстер. Кыргызстандын шайлоо тутумунда шайлоочулар ансыз деле этно-улуттук болуп бөлүнгөн; аймактык; кесиптик; социалдык-демографиялык; диний; маданий жана субкультуралык; саясий ж.б.

6. Гендердик теңчиликке, ден соолугунан мүмкүнчүлүгү чектелген жарандарга, ошондой эле шайлоону уюштуруунун мүнөзүнө таасир эткен бир катар факторлор бул багытка кызыкпаган айрым саясатчылар бар. Буга бир дагы аялдар, майыптар жана коомубуздун башка өкүлдөрү катышкан эмес, өткөн бир катар парламенттик шайлоолордон көрсөк болот. Кыргыз Республикасы азыркы учурда жалпы шайлоо тутумун реформалоону улантууда, индикаторлорду жана мамлекетти ийгиликтүү деп айтуу али эрте, Жогорку Кеңешке шайлоо процессин өркүндөтүүгө муктаж экенин көрсөттү, анткени шайлоонун жыйынтыгы узакка созулган нааразылык акциялары жана митингдер менен коштолгон. Биз ошондой эле экономиканы системалык кризистен чыгаруу, жана аны турукташтыруу милдет гана эмес, бул бүтүндөй шайлоо тутумунун саясий мааниси өтө олуттуу жана жакынкы келечекте да ушундай бойдон калышы мүмкүн болгон саясий кырдаалга күбө болуудабыз, аны туруктуу өнүктүрүүгө өткөрүү абдан татаал жана көп убакытты талап кылат. Кеп Кыргызстанда дагы эле бир катар татаал проблемалар бар жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин чечимсиз өлкөбүздүн шайлоо тутумун курууда жана өнүктүрүүдө ийгиликке жетүү мүмкүн эмес.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Ушуга байланыштуу практикалык сунуш катары варианттар сунушталат:

1) Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешин **Кыргыз Республикасынын Элдик Курултайы** деп өзгөртүү (Курултай аталышы ошондой эле Башкыртстанда, Уфада, Монголиянын Парламентинде Мамлекеттик Улуу Хуралда иштеп жатат).

2) Эки палаталуу Парламент түзүлсүн: **Мыйзам чыгаруу** палатасы жана **Өкүлдөр палатасы**, ар бир палатага 40 мандаттан (Кыргыз Республикасынын ар бир районунан, облусунан бирден талапкер жана Бишкек шаарынан 4 мандат, Ош шаарынан 3 мандат).

3) Кыргыз Республикасынын Президентине Кыргыз Республикасынын Элдик Курултайынын Мыйзам чыгаруу палатасына Кыргыз Республикасынын Жогорку жана массалык интеллигенциясынын ичинен Мыйзам чыгаруу палатасынын депутаттарынын жалпы санынын 7 (15%) депутатын дайындоо ыйгарым укуктары берилсин (бул бийлик Россия Федерациясында, Казакстан Республикасында жана Өзбекстан Республикасында колдонулат). Жыйынтыгында Кыргыз Республикасынын Элдик Курултайында Мыйзам чыгаруу палатасында **54 депутат**, Эл өкүлдөр палатасында **47 депутат** болот.

4) Элдик Курултайдын эки палатасына тең талапкерди көрсөтүү мажоритардык система боюнча сунушталат, саясий партиялар, ар кандай бирикмелер, коомдор ж.б. өз талапкерин көрсөтүү укугуна ээ болот, өзүн-өзү көрсөткөн талапкерлер да болот.

Кыргыз Республикасынын Элдик Курултайынын эки палатасынын ыйгарым укуктарынын мөөнөтү өлкөнүн Конституциясы тарабынан 5 жылдык мөөнөткө аныкталат. Депутатты чакырып алуунун тартиби, иши жана ыйгарым укуктары Кыргыз Республикасынын Конституциясы тарабынан аныкталат.

5) Кыргыз Республикасынын Элдик Курултайынын депутаттыгына талапкерлерди “Кыргыз Тест” мамлекеттик мекемесинде сынактан өткөрүү менен сапаттуу тандоону уюштуруу сунушталат.

Кыргыз Республикасынын Элдик Курултайына талапкерлердин өтүү балы Кыргыз Республикасынын Президенттигине талапкерлердин экзаменине теңештирилет.

6) Кыргыз Республикасынын Конституциясынын Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруу бийлигинин II главасына төмөнкүдөй өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүүнү карап көрүү:

- Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешин Кыргыз Республикасынын Элдик Курултайына;

- “Кыргыз Республикасынын бир эле жараны Кыргыз Республикасынын Элдик Курултайынын депутаттыгына эки мөөнөттөн ашык талапкер болуу укугун жоюу”.

7) Шайлоочуларга шайлоо процессинде кыргыз жаранынын толук саясий статусун камсыз кылуу максатында добуш берүүнүн шарттарын 08.00дөн 24.00гө чейин узартуу сунушталат.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

Изилдөөнүн негизги жоболору, натыйжалары жана корутундулары диссертант тарабынан илимий журналдарда жана башка басылмаларда 10 макалада берилген:

1. Барпиев Ш.А. Первая избирательная система независимой Кыргызской Республики: политологический анализ // Журнал Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. Выпуск № 4. Б. 2021 г. С. 255-258.

2. Барпиев Ш.А. Политические аспекты пропорциональных и преференциальных избирательных системе Кыргызстана // Известия НАН КР. Выпуск № 4. Б. 2021 г. С. 106-111.

3. Барпиев Ш.А., Жоробеков Ж.Ж. Западные концепции избирательной системы // Известия НАН КР. Выпуск № 4. Б. 2021 г. С. 112-117.

4. Барпиев Ш.А. Советские и постсоветские генезисы. Функции избирательных систем // Известия НАН КР. Спец выпуск № 6. Б. 2021 г. С. 103-109.

5. Барпиев Ш.А. Современная избирательная система некоторых стран мира // Известия ВУЗОВ Кыргызстана. Выпуск № 5. Б. 2021 г. С. 214-217.

6. Барпиев Ш.А. Специфика избирательной системы Киргизской ССР в советский период (1936-1990) // Известия ВУЗОВ Кыргызстана. Выпуск № 5. Б. 2021 г. С. 218-221.

7. Барпиев Ш.А. Избирательная система в традиционном социуме // Вестник КРСУ. Выпуск № 7. Б. 2022 г. С. 160-163.

8. Барпиев Ш.А., Жоробеков Ж.Ж. Трансформация избирательной системы в современном Кыргызстане // Вестник КРСУ. Выпуск № 11. Б. 2022 г. С. 156-160.

9. Барпиев Ш.А., Жоробеков Ж.Ж. Гендерное равенство в избирательной системе на примере Жогорку Кенеш Кыргызской Республики // Научный журнал Международного университета Ала-Тоо. Выпуск № 3. Б. 2022 г. С. 280-288.

10. Барпиев Ш.А. Использование фейковых информации в социальных сетях как механизм манипулирования сознания избирателей в условиях цифровизации // Известия НАН КР. Выпуск № 2. Б. 2023 г. С. 196-202.

Барпиев Шерибек Амановичтин «Кыргыз Республикасындагы шайлоо тутумунун эволюциясы» темасындагы 23.00.02 – саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясий илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: шайлоо тутуму, Жогорку Кенеш, саясий талдоо, шайлоо процесстери, гендердик теңчилик, фейк маалымат, социалдык тармактар, шайлоо технологиялары, интернет.

Изилдөөнүн объектиси - Кыргызстандын аймагында постсоветтик мезгилде саясий ишмерлер жана шайлоо тутуму тармагында иштеген адамдар, жана жалпы эле шайлоочулар.

Изилдөөнүн предмети - Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинде болуп жаткан шайлоо тутумун трансформациялоо процесстери, шайлоочулардын саясий, социалдык-маданий турмушу.

Изилдөө методдору. Диссертациялык иштин методологиясынын негизин формалдуу-логикалык, структуралык-функционалдык, системалык жана дисциплиналар аралык мамилелер жана хронологиялык аналогия түздү.

Изилдөөнүн максаты. Экономикалык, социалдык-маданий жактан кайра түзүүлөрдүн мүнөзүн жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо менен Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин мисалында заманбап шайлоо системасын изилдөө диссертациянын максаты болуп саналат.

Алынган жыйынтыктар жана алардын жаңылыгы. Биринчи кезекте шайлоо системасынын көйгөйлөрүн заманбап илимдин позициясынан талдоодон жана мурда изилденген маселелерди жана аларды чечүүнүн жолдорун толуктоодон турат.

Колдонуу деңгээли же сунуш. Бул диссертациянын практикалык натыйжалары жана тыянактары мамлекеттик бийликтин борбордук жана

региондук органдарына, биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум боюнча борбордук комиссиясынын (БШК) кызматкерлерине, атайын кызматтардын кызматкерлерине, бир формада шайлоо процессине катышкан укук коргоо органдарынын кызматкерлерине же министрликтердин, ведомстволордун жана кызматтардын кызматкерлери, башкармалыктардын жетекчилери үчүн өлкөдө ачык жана акыйкат шайлоону башкача камсыз кылууга арналган.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөнүн негизги жоболору жана натыйжалары Кыргыз Республикасындагы, жакынкы жана алыскы чет мамлекеттердин жогорку окуу жайларында саясат таануу сабагы боюнча атайын курстарды өткөрүү, кафедраларда лекцияларды окуу, илимий-практикалык конференцияларды, тегерек столдорду, семинарларды өткөрүү, окуу жайларынын, ошондой эле жалпысынан шайлоо системасына кызыккан бардык жарандар үчүн. Изилдөөнүн кээ бир жыйынтыктары даректүү тасмаларды, видеолорду жана видеосабактарды тартууда колдонууга мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Барпиева Шерибека Амановича на тему «Эволюция избирательной системы в Кыргызской Республике: Политологический анализ» на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – Политические институты, процессы и технологии

Ключевые слова: избирательная система, Жогорку Кенеш, политический анализ, избирательные процессы, гендерное равенство, фейковая информация, социальные сети, предвыборные технологии, интернет.

Объектом исследования являются политические деятели и люди, работавшие в сфере избирательной системы Кыргызстана в постсоветский период, а также избиратели в целом.

Предметом исследования являются процессы трансформации избирательной системы в Жогорку Кенеше Кыргызской Республики, политическая, социальная и культурная жизнь избирателей.

Методы исследования. В основу методологии данной диссертации легли формально-логические, структурно-функциональные, системные и междисциплинарные связи и хронологическая аналогия.

Цель исследования, является исследование современной избирательной системы на примере Жогорку Кенеша Кыргызской Республики, определение характера и особенностей экономических, социальных и культурных преобразований.

Полученные результаты и их новизна. Прежде всего, он состоит в анализе проблем избирательной системы с позиций современной науки и дополнении ранее изученных вопросов и путей их решения.

Степень использования или рекомендации. Практические результаты и результаты данной диссертации предназначены для центральных и региональных органов государственной власти, в первую

очередь сотрудников Центральной комиссии по выборам и референдумам (ЦИК) Кыргызской Республики, сотрудников специальных служб, сотрудников правоохранительных органов, участвующих в избирательном процессе в одной форме или иное обеспечение открытых и честных выборов в стране для работников министерств, ведомств и служб, руководителей управлений.

Область применения. Основными положениями и результатами исследования являются проведение спецкурсов по политологии в высших учебных заведениях Кыргызской Республики, ближнего и дальнего зарубежья, чтение лекций на кафедрах, проведение научно-практических конференций, круглых столов, семинаров, всех граждан, интересующихся образовательными учреждениями, а также вообще избирательной системой. Некоторые результаты исследования могут быть использованы при создании документальных фильмов, видеороликов и видеоуроков.

SUMMARY

Of dissertation of Sheribek A. Barpiev on the topic "The evolution of the electoral system in the Kyrgyz Republic: Political science analysis" for the degree of candidate of political sciences in the specialty 23.00.02 - Political institutions, processes and technologies

Key words: electoral system, Jogorku Kenesh, political analysis, electoral processes, gender equality, fake information, social networks, election technologies, Internet.

The object of the study is politicians and people who worked in the field of the electoral system of Kyrgyzstan in the post-Soviet period, as well as voters in general.

The subject of the research is the processes of transformation of the electoral system in the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic, the political, social and cultural life of voters. This should also include the study of models of electoral systems, their adaptation to democratic and market conditions, the state of the past elections and the organization of electoral scales.

Research methods. The methodology of this dissertation based on formal-logical, structural-functional, systemic and interdisciplinary connections and chronological analogy.

Purpose of the study is to study the modern electoral system on the example of the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic, to determine the nature and characteristics of economic, social and cultural transformations.

The results obtained and their novelty. First, it consists in analyzing the problems of the electoral system from the standpoint of modern science and supplementing previously studied issues and ways to solve them. The results of the study summarized in a socio-political concept, an analysis of the current political situation in Kyrgyzstan and its possible development in the assumed historical perspective, as well as the further development of the electoral system in Kyrgyzstan.

Degree of use or recommendation. The practical results and results of this dissertation are intended for Central and regional public authorities, primarily employees of the Central Commission for Elections and Referendums (CCER) of the Kyrgyz Republic, employees of special services, law enforcement officers participating in the electoral process in one form or other provision of open and fair elections in the country for employees of ministries, departments and services, heads of departments.

Application area. The main provisions and results of the study are the conduct of special courses on political science in higher educational institutions of the Kyrgyz Republic, near and far abroad, lecturing at departments, holding scientific and practical conferences, round tables, seminars, all citizens interested in educational institutions, as well as in general the electoral system . Some of the results of the study can use to create documentaries, videos and video tutorials.